

5. БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў ШКОЛЬНАЙ СЫСТЭМЕ БЕЛАРУСІ

Эміграцыйныя беларускія газеты разумелі ролю школы ў нацыянальным узгадаванні, таму нямала ўвагі прысьвячалі адукацыйным пытанням, шырока асьвятляючы зьмены ў школьнай сыстэме.

5.1. Беларускае школьніцтва пад нямецкай акупацыяй

5.1.1. Беларускае школьніцтва ў час Першай Су- сьветнай вайны

Газэта „Беларус” зьмясьціла публікацыю пра беларускае школьніцтва ў гадох 1915-1919¹. Пасьля ўваходу ў Вільню нямецкай арміі на пачатку верасьня 1915 году Беларускі Камітэт Помачы пацярпелым ад вайны выступіў да акупацыйных уладаў зь некалькімі мэмарыяламі², між іншым, у справе адкрыцьця беларускіх школаў. Знайсці памешканьні пад беларускія школы яшчэ да часу атрымання дазволу старалася Алёйза Пашкевіч-Кейрыс „Цётка”. Яна хадзіла па раёне, каб адшукаць беларускія сем’і ды заклікала бацькоў запісваць дзяцей у гэтыя школы. Каб падрыхтаваць настаўнікаў, стараньнямі Цёткі ды братаў Луцкевічаў былі адчыненыя трохмесячныя курсы, выкладчыкамі на якіх былі: браты Луцкевічы, аўтарка публікацыі³ ды яшчэ пару асобаў, а кіраўніком і адначасова настаўнікам – сп. Пачобка. Курсантаў было 22 асобы. Апрацаваньне беларускіх школьных падручнікаў узяў на сябе Вацлаў Ластоўскі. Цётка, на жаль, не

¹ Юльяна Вітан-Дубейкаўская, *Беларускае школьніцтва (1915-1919)*, у: „Беларус”, № 300, Нью-Ёрк, травень 1982, с. 3.

² Мэмарыялы на нямецкую мову перакладала аўтарка публікацыі Юльяна Вітан-Дубейкаўская.

³ У той час Юльяна Мэнкэ.

дажыла адкрыцця школаў⁴. Па сьмерці Цёткі ў абсталяваньні памешканьняў школаў заступіў яе Іван Луцкевіч.

Першая беларуская школа была адчыненая ў лістападзе 1915 году на Зарэччы. З пачаткам Новага 1916 году, калі адбыўся першы выпуск настаўнікаў з трохмесячных курсаў, беларускія школы былі адчыненыя ня толькі ў Вільні, але й па вёсках. Роля абаронцы справы беларускіх народных школаў прыпала аўтарцы публікацыі, якая была вызначаная Беларускім Камітэтам прадстаўніком у нямецкага школьнага інспэктара (Шульрату) Тэгудэ.

Беларускія школы былі перанятыя горадам альбо наветам, якія плацілі настаўнікам, утрымлівалі школы й давалі бясплатныя абеды для дзяцей.

У самой Вільні было 5 школаў: на Зарэччы з настаўніцай Каміляй Савіцкай, на Антокалі з настаўніцай Станіславай Корф, у канцы Юр'еўскага праспэкту з настаўніцай Камінскай, на Сьніпішках з настаўнікам Андрэем Троттам і на Новым Сьвеце, дзе таксама працаваў А. Тротт.

Пашырэнню беларускіх школаў у Заходняй Беларусі дапамагала тое, што дэкрэтам маршала Гіндэнбурга ад 1 студзеня 1916 году беларуская мова была прызнаная раўнапраўнай зь іншымі мовамі акупаванага немцамі краю, што было дасягнута мэмарыяламі Беларускага Камітэту ў Вільні.

Дзеля падрыхтоўкі настаўнікаў нямецкія школьныя ўлады далі дазвол на заснаваньне настаўніцкай сэмінарыі ў Сьвіслачы. Гэта былі гадавыя настаўніцкія курсы.

Быў арганізаваны й Беларускі Настаўніцкі Саюз, які рупіўся аб пашырэнні беларускіх школаў, так што ў канцы нямецкай акупацыі налічвалася больш за 200 беларускіх школаў – адзначае на старонках „Беларуса” Юльяна Вітан-Дубейкаўская.

Пасьля адыходу немцаў на Каляды 1918 году й прыходу бальшавікоў ад Новага 1919 году беларускія школы ў Заходняй Беларусі працавалі далей, хоць Камісарыят Асьветы, які іх пераняў, уводзіў свае парадкі. Пад Камісарыят Асьветы перайшла й новаадчыненая першая Беларуская Гімназія ў Вільні. Гэта Іван Луцкевіч дамогся ад адыходзячых немцаў, каб перадалі Беларускаму Камітэту пад гімназію Базыльянскія муры, дзе знаходзіўся лязарэт. Знайшоўся й адпаведны настаўніцкі пэрсанал, бо шмат людзей вярнулася ў родную

⁴ Памерла ад тыфусу ў сваёй роднай вёсцы, куды выехала, як сястра Чырвонага Крыжа, на змаганьне з эпідэміяй тыфусу.

Вільню, куды ўцякалі ад бальшавікоў таксама жыхары Ўсходняй Беларусі. Нарады аб арганізацыі гімназіі адбываліся ў Беларускай Камітэце пры Віленскай вуліцы № 33 – прыгадвае Ю. Вітан-Дубейкаўская. На падстрэшы знайшліся школьныя лаўкі й сталы – інвэнтар былой Праваслаўнай Духоўнай Сэмінарыі.

Беларуская Гімназія пачала сваю працу 1 лютага 1919 году. Гімназію й працаўнікоў зарэгістраваў у Камісарыяце Асьветы дырэктар Міхал Кахановіч. Першымі настаўнікамі былі: Міхал Кахановіч, Максім Гарэцкі, Леаніла Чарняўская, Алена Сокалава, ксёндз Адам Станкевіч, Іван і Антон Луцкевічы, Катовіч, Юльяна Мэнкэ, Натальля Францлебэн ды іншыя.

Аўтарка публікацыі піша, што да 1922 году польскі ўрад не ліквідаваў яшчэ беларускіх школаў. Браніслаў Тарашкевіч нават стаў кіраўніком Беларускага Аддзелу Міністэрства Асьветы. Аднак да 1939 году польскі ўрад зыліквідаваў усе беларускія школы, засталася ў Вільні толькі адна Беларуская Гімназія, якая ў 1944 годзе, у часе нямецкай акупацыі, сьвяткавала сваё 25-годзьдзе.

Яўхім Кіпель у сваіх успамінах⁵ піша пра навуку ў пачатковай школе ў Глуску. У публікацыі *Як нас вучылі*⁶ Я. Кіпель знаёміць чытачоў зь цяжкасьцямі, зь якімі сустракалася беларуская моладзь у расейскамоўнай школе. Расейская мова на пачатку ХХ ст. была зусім чужая беларускай вёсцы. Пры гэтым вучням, замест патлумачыць розьніцы паміж беларускай і расейскай мовамі, часта ўгаворвалі, што яны размаўляюць „няправільна”.

Беларускае школьніцтва паявілася толькі пад нямецкай акупацыяй. Апалёнія Раткевіч⁷ у публікацыі пад назовам *Пачаткі беларускага школьніцтва ў Менску*⁸ піша, што ўлетку 1918 году, калі нямецкая армія заняла Менск, у Аддзеле Асьветы паявіліся прадстаўнікі беларускага ўраду: Тамаш Грыб, Паўлінка Мядзёлка, Паўлута Бадунова, Мікола Шыла. У той час у Менску ўсе школы былі расейскія. І першае, што трэба было зрабіць – гэта заснаваць беларускія школы ды ўкамплектаваць іх беларускімі настаўнікамі. У цэнтры гораду школы былі расейскія. Засталіся ўскраінныя, найбольш зруйнаваныя школы:

⁵ Успаміны апублікаваныя на падставе рукапіснае спадчыны Яўхіма Кіпеля (1898-1969), якая захоўваецца ў архіўных зборах Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку.

⁶ Яўхім Кіпель, *Як нас вучылі*, у: „Запісы”, № 15, Нью-Ёрк 1977, с. 54-68.

⁷ Таксама Апалінарыя Савёнак.

⁸ А. Раткевіч, *Пачаткі беларускага школьніцтва ў Менску*, у: „Запісы”, № 16, Нью-Ёрк 1978, с. 84-91.

Камароўка, Старажоўка, Татарская Слабада, Кальварыя, Весялоўка, Ляхаўка, Грушаўскі пасёлак, Залатая Горка. Тут і ўзяліся засноўваць беларускія школы. Працаваць прыходзілася без падручнікаў. Аднак нацыянальная сьведамасьць і ўздэм перамаглі ўсе цяжкасьці⁹.

У той час усе бралі ўдзел у беларускай грамадзкай працы.

„Хто ў гуртку школьнай моладзі пры Беларускім Нацыянальным Камітэце; хто ў хоры Тэраўскага, або Равенскага, або Чарняўскага; хто ў аматарскім беларускім тэатры братоў Ждановічаў, або Галубка, пасьлей і Аляхновіча; а шмат якія й самі ўжо ладзілі спэтаклі ў сябе ў вакутах, як прыкладам Пашкевіч у Глыбокім. Выпісвалі й чыталі беларускія газеты й кніжкі, а шмат былі ўжо й беларускімі дзеячамі й пісьменьнікамі, як Краўцоў Макар, Міхась Чарот”¹⁰.

Усім прыходзілася многа вучыцца, паколькі былі гадунцамі расейскае школы. Дык пасья дзённай працы ў школе наведвалі курсы беларусаведы. Лектарамі былі: Усевалад Ігнатоўскі, Язэп Лёсік, Браніслаў Тарашкевіч, Аркадзь Смоліч. Пазьней гэтыя курсы былі пераўтвораныя ў Вышэйшыя Курсы Беларусазнаўства.

Праца ў беларускіх школах была нялёгкая. Тым больш, што ў расейскіх школах былі спрактыкаваныя настаўнікі, якія ведалі мясцовае насельніцтва ды вялі агітацыю супраць новых беларускіх школаў. Але акалічныя жыхары ўжо былі ўсьвядомленыя, што яны беларусы, што іхная мова ня „простая мужыцкая”, але беларуская, ды ставілася прыхільна да сваёй школы.

А. Раткевіч адзначае, што прыходзілася змагацца на два бакі. У гадох 1919-1920 польская адміністрацыя таксама старалася разбурыць беларускую школу. Былі арыштаваныя: Тамаш Грыб, Паўлінка Мядзёлка, Палуга Бадунова. Увесну 1920 году польскае кіраўніцтва склікала сход настаўнікаў беларускіх школаў і запрапанавала ўвесьці польскую мову ў беларускія школы Менску. У адказ на гэта беларускія настаўнікі выйшлі з залі. У гэты час нават некаторыя расейскія школы далучыліся да беларускіх. Тады польскіх школаў было вельмі мала. Гэта была пара больш-менш масавага ўвядзеньня беларускае мовы ў школы, а ўзгадаваньне дзяцей у дзіцячых прытулках вялося выключна ў беларускай мове¹¹.

⁹ Тамсама, с. 84-85.

¹⁰ Тамсама, с. 86.

¹¹ Тамсама, с. 88.

„Усе мы тады шчыра верылі, што будзем «беларускі дом» і шчыра аддана працавалі. Шмат-шмат хто пасяля за гэтую працу быў рэпрэсіяваны, зняволены й згубіў сваё здароўе або й жыццё на поўначы ці ў Сібіры.

Беларуская школа сталася дзяржаўнай. Але й пасяля гэтага ейны шлях быў цяжкі, блытаны, часта навет крытычны дзеля розных праектаў, зьменаў і шуканняў, якія былі мукаю вучням, а яшчэ больш настаўнікам”¹².

5.1.2. Беларускае школьніцтва ў час Другой Сусьветнай вайны

У гады Другой Сусьветнай вайны цэлы кіраўнічы апарат асьветай, „пачынаючы ад Наркамасьветы БССР ды канчаючы раённымі адзеламаі й дырэктарамі сярэдніх школаў, разваліўся, як і ўсе савецкія цэнтральныя ды мясцовыя ворганы ўлады”¹³ – піша Гіпаліт Няміга ў артыкуле пад назовам *Беларускае школьніцтва пад нямецкай акупацыяй Беларусі ў вайну 1941-1944 г.г.*

Перад пачаткам вайны, у 1940/1941 навучальным годзе, у БССР налічвалася 11 844 школы, у тым ліку пачатковых – 8 312, сямігадовых – 2 562, сярэдніх – 934, іншых – 36¹⁴.

У ваенны час пра арганізацыю школьнага жыцця пачала клапаціцца беларуская інтэлігенцыя. Калі ў Менску ўстанавілася цывільная акупацыйная ўлада й мясцовыя беларускія ўстановы, у сталіцу прыехаў ксёндз Вінцэнт Гадлеўскі, удзельнік Усебеларускага Кангрэсу 1917 году, які ў свой час перасьледаваўся за беларускую нацыянальную працу польскімі каталіцкімі ўладамаі. Яму ўдалося пераканаць нямецкія цывільныя ўлады аб патрэбе адкрыцця пачатковых школаў. Тады пры Генэральным Камісарыяце Беларусі быў утвораны Беларускі Галоўны Школьны Інспэктарат, а галоўным школьным інспэктарам быў прызначаны ксёндз Вінцэнт Гадлеўскі. Насельніцтва й настаўнікі прыхільна адгукнуліся на ініцыятыву школьнага інспэктарату, і ва ўсіх паведах Генэральнага Камісарыяту Беларусі пачалася цяжкая праца ў падрыхтоўцы пачатку новага навучальнага году¹⁵.

Галоўны Школьны Інспэктарат стараўся забяспечыць настаўнікаў хоць той дапаможнай літаратурай, што захавалася на складах беларусіх выдавецтваў у Вільні, як: *Нарысы беларускай літаратуры*

¹² Тамсама, с. 90.

¹³ Г. Няміга (псэўданім Гіпаліта Паланевіча), *Беларускае школьніцтва пад нямецкай акупацыяй Беларусі ў вайну 1941-1944 г.г.*, у: „Запісы”, № 19, Нью-Ёрк 1989, с. 102-112.

¹⁴ Тамсама, с. 103.

¹⁵ Тамсама, с. 104.

Максіма Гарэцкага, крытычныя працы Антона Навіны¹⁶. У пачатку школьнага году паспеў яшчэ апрацаваць і выдаць схэматычную праграму й навучальны плян для пачатковых школаў. Апрача гэтага прыходзілася карыстацца старымі савецкімі ды польскімі падручнікамі. Аднак з прызначэннем на пасаду наглядніка школьных справаў пры Генэральным Камісарыяце Беларусі немца Сівіцы выйшла распараджэнне пра забарону карыстання даваеннымі савецкімі й польскімі падручнікамі й дапаможнікамі. Было загадана ў вызначаным тэрміне сабраць усё ды адвезьці й здаць у павятовыя, гарадзкія й мес-тачковыя аддзелы асветы.

Каб дапамагчы школам, Галоўны Школьны Інспектарат пачаў выдаваць раз у месяц часопіс „Беларуская Школа”, першы нумар якога выйшаў у лютым 1942 году. Апрача гэтага пры Галоўным Школьным Інспектарыце працавала беларуская навукова-тэрміналагічная камісія. Да паловы 1942 году мела яна апрацаваны сьпіс матэматычнае тэрміналогіі, які рассылала па школах.

Гіпаліт Няміга паведамляе, што акупацыйныя ўлады не супраціўляліся арганізаванню беларускага пачатковага школьніцтва, але вельмі неахвотна дазвалялі адчыняць сярэднія школы. Пра вышэйшыя навучальныя ўстановы не хацелі й слухаць. Крыху лягчэй было адчыніць сярэднія прафэсійна-рамесніцкія школы. „Не ў інтарэсах акупанта было даваць магчымасьць беларускай моладзі здабываць вышэйшую асвету”¹⁷ – адзначае Г. Няміга.

Дзейнасьць на карысьць беларускага народу пад нямецкай акупацыяй не адбывалася аднак без ахвяраў. Ахвярай самаадданай працы стаўся й галоўны школьны інспектар, ксёндз Вінцэнт Гадлеўскі, які быў арыштаваны Гестапа й забіты перад Калядамі 1942 году.

Беларускія пачатковыя й сярэднія школы арганізоўваліся ня толькі ў Генэральным Камісарыяце Беларусі. Ужо ў 1941 годзе ў былой Латвіі працавалі беларускія пачатковыя школы ў Дзвіншчыне, Рэжыцкім і Люцынскім паветах, беларуская гімназія ў Індры (Бальбінава), а ў Рызе тры беларускія шасьціклясныя школы. На пачатку 1943 году арганізаваліся беларускія школы ў Летуве, Генэральным Камісарыяце Ўкраіны (Берасьцейшчына), на Гарадзеншчыне й Беласточчыне. У Летуве было 350 беларускіх народных школаў, гімназія й настаўніцкая сэмінарыя ў Вільні.

¹⁶ Псэўданім Антона Луцкевіча.

¹⁷ Тамсама, с. 107.

На беларускіх землях паявіліся сярэднія й прафэсійныя школы: у Смаргонях – гандлёвая школа, у Івянцы – рамесніцкая школа, у Наваградку, Вялейцы й Нясвіжы – настаўніцкія сэмінарыі, у Глыбокім, Паставах і Браславе – шасьцімесячныя настаўніцкія курсы, у Маладэчне й Валожыне – гандлёва-адміністрацыйныя школы, у Маладэчне й Бабруйску – музычныя школы, у Касцюковічах і Мар’інай Горцы – сельскагаспадарчыя школы, у Мар’інай Горцы была таксама гімназія, у Менску – прагімназія, у Горы-Горках – земляробская школа, у Магілёве – Мэдычны Інстытут, у Баранавічах – мэдычная школа, дарожна-будаўнічая школа й трохмесячныя арганізацыйна-бухгалтарскія курсы.

Па словах Г. Нямігі, найцяжэйшы быў 1943/1944 навучальны год, калі немцы адступалі пад напорам савецкае арміі, усё палячы й нішчычы па дарозе. Ізноў зачыняліся й разбураліся беларускія школы¹⁸.

5.2. Беларускае школьніцтва ў савецкі час¹⁹

5.2.1. Агульная сытуацыя школаў у савецкі час

Пытаньне народнае асьветы шырока закраналася савецкай прапагандай – паведамляе газета „Бацькаўшчына” ў артыкуле *Аб г. зв. усеагульным навучаньні ў БССР*²⁰. У друку й выступленьнях заўсёды падкрэсьліваліся вялікія асыгнаваньні ў бюджэце на культурнае будаўніцтва, шмат пісалася й гаварылася аб сусьцэльнай пісьменнасьці ў Савецкім Саюзе, аб шырокай сетцы розных навучальных устаноў, аб бібліятэках, клюбах і гэтак далей. Аўтар артыкулу зьвяртае ўвагу на тое, што савецкая ўлада яшчэ ў 1918 годзе, зацьвярджаючы Статут аб адзінай працоўнай школе, узаконіла абавязковае, усеагульнае й бясплатнае навучаньне ўсіх дзяцей школьнага веку ад 6 да 17 гадоў з арганізацыяй харчаваньня вучняў у школе, забесьпячэньня абуткам, вопраткай і навучальнымі прыладамі. Тым часам і ў 50-х гадох не выконваліся гэтыя дэкрэтаняныя абяцаньні.

7 сакавіка 1926 году савецкі ўрад Беларусі вынес пастанову аб распрацоўцы пляну ўвядзеньня ўсеагульнага й абавязковага навучаньня ў БССР. Толькі 10 гадоў пасля стабілізацыі савецкай улады ў Беларусі 25 ліпеня 1930 году ўрад прыняў пастанову аб неабходнасьці прыступіць да ўсеагульнага абавязковага навучаньня дзяцей ад 8 да

¹⁸ Тамсама, с. 107-111.

¹⁹ Глядзі таксама: Nina Barszczewska, *Эміграцыйная газета „Бацькаўшчына” пра школуную сыстэму БССР*, у: *На шляху да праўды* – Acta Albaruthenica, № 2, Мінск 2001, с. 44-54.

²⁰ В. Б., *Аб г. зв. усеагульным навучаньні ў БССР*, „Бацькаўшчына”, № 40 (171), Мюнхэн, 11 кастрычніка 1953, с. 1-2.

12 гадоў, а ў гарадох – да ўсеагульнага абавязковага навучання па-водле праграмы сямігадовай школы. У 1939 годзе, 21 год пасля дэкларацыі аб усеагульным абавязковым навучанні Зьезд Камуністычнай партыі адзначыў неабходнасьць завяршыць у вёсках ва ўсіх нацыянальных рэспубліках усеагульнае 7-гадовае навучаньне, што сьведчыць пра ня надта бліскучыя вынікі працы ў галіне народнае асьветы²¹.

У 1930-х гадох у Савецкай Беларусі бальшавікі хваліліся зьлік-відаваньнем непісьменнасьці й вялікай колькасьцю школаў²². Часопіс „Іскры Скарыны” пыводзіць афіцыйныя даныя, зь якіх вынікае, што з 6962 школ 6263 працавалі на беларускай мове. Апрача гэтага існавала 18 ВНУ, 81 тэхнікум, 36 навукова-дасьледчых устаноў на чале зь Беларускай Акадэміяй Навук.

„Бацькаўшчына” спасылаецца на беларускую газету „Звязда”²³, у якой гаварылася пра неабходнасьць глыбокага аналізу працы школаў і настаўнікаў дзеля ўскрыцьця сапраўдных прычынаў нізкай пасьпяховасьці ў многіх школах. Ужо перад пачаткам навучальнага году, 8 жніўня 1953 году. „Звязда” патрабавала ад партыйных, савецкіх, прафсаюзных і іншых арганізацыяў дабіцца поўнага выкананьня закону аб усеагульным навучанні. Прапанавалася мясцовым саветам і загадчыкам школаў яшчэ раз удасканаліць сьпісы дзяцей, падлягаючых навучаньню.

„Бацькаўшчына” задумоўваецца, чым можна патлумачыць нежаданьне дзяцей вучыцца. На думку аўтара публікацыі, прычыны вельмі простыя. Пры савецкіх школах адсутнічалі спэцыяльныя фонды дзеля аказваньня матэрыяльнае дапамогі дзецям на набыцьцё адзежы й абутку, не адпуськаліся сродкі на гарачыя сьнеданьні, а для вучняў, якія жылі на значнай адлегласьці, не былі створаныя інтэрнаты, не адбывалася таксама падвозка дзяцей у школу.

„Савецкая ўлада, пры ўсёй срогасьці да выкананьня яе паста-новаў і законаў, ня ў сілах босых, разьдзетых і галодных дзяцей калгасьнікаў забавязаць у дождж, холад і завею наведваць школу, адмовіўшыся ад дэкрэтаванай яшчэ ў 1918 годзе дзяржаўнай дапамогі вучням. Вось чаму на працягу існаваньня са-

²¹ Тамсама, с. 1.

²² N-ка, *U Savieckaj Bielarusi*, u: „Iskry Skaryny”, № 5, Praha 1935, s. 82-85.

²³ „Звязда”, Мінск, 9 ліпеня 1953.

вешкай улады не ажыцьцяўляецца закон аб усеагульным навучаньні”²⁴.

„Бацькаўшчына” прыводзіць некаторыя дадзеныя аб будаўніцтве школьных памешканьняў у Беларусі. З гэтага вынікае, што ў Маладэчанскай акрузе да 1953 году будаўніцтва школаў было выкананае толькі на 3,7%. Лепш справа прадстаўлялася ў Гарадзенскай акрузе. У Горадні была пабудаваная сярэдняя школа, узьнікалі таксама школы па вёсках, напрыклад, у Ласоснай ды ў Падліпках. Затое ў Бабруйскай акрузе плян быў выкананы толькі ў 5,3%.

З публікацыі „Бацькаўшчыны” вынікае, што ў 1953 годзе, нягледзячы на пастанову XIX Зьезду КПСС, ня толькі не было мовы аб пераходзе да 10-гадовага абавязковага навучаньня, але нават ня ўсе беларускія дзеці былі абнятыя пачатковым навучаньнем, напрыклад, толькі ў адной вобласці Гомельскага раёну 500 дзяцей увогуле не наведвала школы²⁵.

Узровень працы школы залежыць ад многіх прычынаў, і ў першую чаргу ад умоваў, створаных для навучаньня моладзі.

„Першачарговай умовай пасьпяховага навучаньня ды захаваньня здароўя вучняў і іх нармальнага фізычнага разьвіцьця зьяўляюцца сухія, цёплыя, сонечныя, з дастатковым сьвежым паветрам, з добраабсталяванай гігіенічнай школьнай мэбляю, школьныя памешканьні”²⁶.

Тым часам у Другую Сусьветную вайну школы ў Беларусі амаль цалкам былі зьнішчаныя. Ад буйных гарадоў асталіся толькі руіны. У вясковых мясцовасьцях, хоць з пачатку вайны школьныя будынкі амаль поўнасьцю асталіся цэлымі, дык пазьней, на загад Масквы, зьнішчылі іх партызаны. „Бацькаўшчына” паведамляе, што ганебны зрыў школьнага будаўніцтва – гэта агульнабеларуская зьява, якая назіраецца з году ў год. У Палескай акрузе плян выкарыстаньня сродкаў на будаўніцтва школаў склаў 39,3%, у Полацкай акрузе – толькі 30%²⁷.

²⁴ В. Б., *Аб г. зв. усеагульным навучаньні ў БССР*, „Бацькаўшчына”, № 40 (171), Мюнхэн, 11 кастрычніка 1953, с. 2.

²⁵ А. К-а, *Жахлівы стан школьніцтва ў БССР*, у: „Бацькаўшчына”, №№ 31-32 (162-163), Мюнхэн, 16 жніўня 1953, с. 7; спасылка на: „Учительская Газета” – орган Міністэрства Асьветы Савецкага Саюзу.

²⁶ В. Б., *Школьнае будаўніцтва ў БССР*, у: „Бацькаўшчына”, № 44 (175), Мюнхэн, 8 лістапада 1953, с. 2.

²⁷ Тамсама, спасылка на: „Звязда”, Мінск, 3 траўня 1953.

5.2.2. Беларусізацыя школьнай сыстэмы ў 1920-х гадох

Часопіс „Крывіч” паведамляе пра беларусізацыйныя дзеянні на пачатку 1920-х гадоў²⁸. На Случчыне камісія па беларусазнаўчых пытаннях на сваім паседжанні вызначыла некалькіх дакладчыкаў на запланаваныя сходы культурнікаў у Слуцку, між іншым, на тэму *Беларусізацыя ці новая школа*. Камісія адкрыла курсы беларусазнаўства для дашкольнікаў ды распрацавала плян экскурсіяў школьнікаў.

26-27 траўня 1923 году адбыўся сход беларускіх настаўнікаў з мэтай перагледзець старую й выпрацаваць новую праграму па беларускай мове й літаратуры для сямігодак у Савецкай Беларусі. Настаўнікі звярталі ўвагу на недастатковую колькасць падручнікаў, адсутнасць друкаваных твораў шмат якіх пісьменьнікаў і на неабходнасць пашырэння курсу беларускае мовы з чатырох да пяці гадоў²⁹.

На старонках „Крывіча” паведамляецца таксама пра беларускі культурны рух на Гомельшчыне, дзе ў вельмі хуткім часе праявілася імкненне да ўсяго беларускага, а асабліва да беларускае школы. У адной толькі Стаўбунскай воласці Гомельскага павету тры вёскі: Пералеўка, Хлусы й Гутна дабіліся беларускіх школаў. Гэтакія весткі прыйшлі таксама з Магілёўскага, Рагачоўскага й Рэчыцкага паветаў³⁰.

Чарговы прыклад беларусізацыі 1920-х гадоў – сямінары па беларускай мове ў Беларускім Дзяржаўным Універсітэце. Акадэмічны год 1922/1923 даў для студэнтаў этноляга-лінгвістычнага факультэту шырокую магчымасць заняцца навукова-крытычнымі досьледамі беларускае літаратуры ды беларускага фальклёру³¹.

5.2.3. Русыфікацыя школьнай сыстэмы з 1930-х гадоў

„Бацькаўшчына” ўважліва сачыла за публікацыямі ў беларускай савецкай прэсе. У артыкуле *Зьдзекі зь беларускай мовы*³² газета знаёміць сваіх чытачоў з публікацыяй Барыса Сачанкі пад назовам *Шанаваць родную мову*, якая прыносіць бадай найболей дакументальных дадзеных аб „абнаглелай русыфікатарскай палітыцы бальшавікоў

²⁸ Камісія беларусазнаўства, у: „Крывіч”, № 2, Каўнас 1923, с. 54.

²⁹ *Перагляд праграмы па беларускай мове й літаратуры ў Сав. Беларусі*, тамсама.

³⁰ *Беларускі культурны рух на Гомельшчыне*, тамсама, с. 54-55.

³¹ *Семінары па беларускай літаратуры у Бел. Дзярж. Універсітэце*, тамсама, с. 55.

³² *Зьдзекі зь беларускай мовы*, у: „Бацькаўшчына”, Мюнхэн, № 3 (389), 19 студзеня 1958, с. 2; спасылка на: „Літаратура і Мастацтва”, № 99, Мінск, 14 сьнежня 1957.

і аб ігнараванні нацыянальных правоў беларускага народу”. Барыс Сачанка апісаў на старонках газеты „ЛіМ” сваю паездку ў адзін з рэгіёнаў Магілёўшчыны, дзе сустрэўся з такой сытуацыяй, што вучні вучацца па беларускіх падручніках, а настаўнікі тлумачаць ім і апытваюць іх на мове расейскай, таму што дрэнна ведаюць сваю родную мову, якую, як аказалася ў размовах з настаўнікамі, развучылі ў вышэйшых навучальных установах.

Працяг гэтай тэмы знаходзім на старонках чарговых нумароў „Бацькаўшчыны”³³. Мюнхэнская газета адзначае, што спецыяльна змяніла назву артыкула Барыса Сачанкі *Шанаваць родную мову на Зьдэкі зь беларускай мовы*, таму што гэты назву больш адпавядае зместу публікацыі. У артыкуле Сачанкі вычувалася, хоць і прымакавана, асуджэнне нацыянальнае палітыкі. Што факты, пададзеныя Сачанкам, не адзіночныя, і што ў Беларусі ёсць многа такіх людзей, якія клапацяцца пра лёс беларускае мовы, прыкладам могуць служыць водгукі розных студэнтаў і настаўнікаў на артыкул Сачанкі, якія былі апублікаваныя на старонках „Літаратуры і Мастацтва”³⁴. В. Голуб паведамляў, што ў 1957 годзе ў Менску было 58 сярэдніх школ, з іх толькі 10 – беларускія. Прыкладна гэтая сытуацыя назіралася таксама ў Гомелі, Берасьці, Магілёве ды іншых гарадох. Зразумела, што гэта не натуральная сытуацыя, і, несумненна, вывучэнню беларускае мовы трэба ўдзяляць больш увагі. У сваю чаргу М. Прашковіч звяртаў увагу на парадаксальнасць называння вышэйшых навучальных устаноў „кузняй нацыянальных кадраў”, калі лекцыі на роднай мове чытаюцца толькі па беларускай літаратуры й мове.

„Бацькаўшчына” поўнасьцю перадрукавала зь „ЛіМ-у” артыкул Алеся Праўдзіна пад назовам *3 дакладнасьцю лічыльнай машыны*³⁵. Праўдзін напісаў пра невялікі адсотак часу, прызначаны ў школах на азнаямленьне зь беларускай літаратурай – гэта 10, 7, а нават 5 ці 4%. Асноўнае месца займае літаратура расейская. У некаторых старэйшых класах беларускіх школаў вучні не ўзялі да чытанья з школьных бібліятэк ні аднаго твора беларускіх пісьменьнікаў на роднай мове. Несумненна, адбывалася гэтак у выніку ўплыву на вучняў, з аднаго боку, зрусфікаваных настаўнікаў, а з другога – тых спецыфічных умоваў, якія штучна ствараюцца ў Беларусі дзеля паглыбленьня й пашырэння

³³ Яшчэ аб зьдэках зь беларускае мовы, у: „Бацькаўшчына”, № 5 (391), Мюнхэн, 2 лютага 1958, с. 2.

³⁴ „Літаратура і Мастацтва”, № 3, Мінск, 8 студзеня 1958.

³⁵ Ст. Крушыніч (псеўданім Станіслава Станкевіча), *3 дакладнасьцю лічыльнай машыны*, у: „Бацькаўшчына”, № 36 (472), Мюнхэн, 27 верасня 1959, с. 1-2.

русыфікацыйнага працэсу. У раней друкаваных у „Бацькаўшчыне” матэрыялах вельмі часта прыводзіліся выказваньні настаўнікаў, што ў школьных бібліятэках нярэдка адсутнічаюць у арыгінале нават тыя творы беларускай літаратуры, якія, згодна з праграмай, належаць да абавязковай літаратуры, і вучні змушаныя чытаць гэтыя творы ў перакладзе на расейскую мову. Станіслаў Крушыніч адзначае й той факт, што найчасцей творы беларускай мастацкай літаратуры ў арыгінале выдаюцца невялікім накладам – 5-6 тысяч асобнікаў, калі, дзеля параўнаньня, Выдавецтва „Бацькаўшчына” ў Мюнхэне для патрэбаў беларускае эміграцыі выдавала беларускія кніжкі 2-тысячным накладам.

Такія ўмовы спрыяюць, несумненна, хутчэйшаму асыміляцыйнаму працэсу. „Бацькаўшчына” адзначыла цалкам іншую, значна карысьнейшую сытуацыю расейцаў у Беларусі, чым беларусаў. Расейцы, пападаючы ў Беларусь, ці на тэрыторыю іншага нерасейскага народу, ні ў якім выпадку не падвяргаліся асыміляцыі. Іх сытуацыя была – і ёсьць надалей – прывілеяванай. Расейскія дзеці ў Беларусі не патрабавалі наведваць беларускіх школ, бо дастаткова мелі расейскіх, а нават школы намінальна беларускія зьяўляліся на практыцы напалову расейскімі. У Беларусі расейская мова таксама зьяўляецца мовай прывілеяванай, падобным чынам, як і ўсялякія іншыя дасягненьні расейскае культуры. Таму расьсяленьне расейцаў сярод іншых народаў ня толькі не аслабляе іхнага нацыянальнага патэнцыялу, але, наадварот, узмацняе, таму што ўсе пераселеньня расейцы выконваюць нацыянальную расейскую місію, імя якой русыфікацыя – заўважае Алесь Крыга³⁶.

Улетку 1956 году адбылася канфэрэнцыя ў Ташкенце, пра якую паведамляе П. Залужны³⁷. На канфэрэнцыі было сьцьверджана, што расейскай мове павінна ўдзяляцца больш увагі ў нацыянальных школах як мове міжнароднай. Дзеля гэтага было пастаноўлена адкрыць у сыстэме Акадэміі Навук СССР Інстытут Расейскае Мовы ды ўзмоцніць больш практычнае навучаньне расейскае мовы ў школах нацыянальных рэспублік Савецкага Саюзу. Неўзабаве зьявіўся закон аб рэформе навучаньня ў сярэдніх і вышэйшых школах, у якім зазначалася, што паміж расейскай і нацыянальнай мовамі навучаньня грамадзянам даецца вольны выбар. Гэты закон адмаўляў нацыянальным мовам у першыстве, адкідаў іх на другі плян і прычыняўся да пашырэння сфэры ўжываньня расейскае мовы.

³⁶ Алесь Крыга (псэўданім Станіслава Станкевіча), *Падвойны працэс русыфікацыі*, у: „Бацькаўшчына”, №№ 24-25 (206-207), Мюнхэн, 27 чэрвеня 1954, с. 4.

³⁷ П. Залужны, *Наступ на нацыянальныя мовы*, у: „Бацькаўшчына”, № 45 (481), Мюнхэн, 6 сьнежня 1959, с. 1-2.

М. Кручкоўскі ў публікацыі пад назовам *Школьная рэформа й беларуская мова* заняўся высвятленьнем сутнасці прынятага ў сьнежні 1958 году Вярхоўным Саветам БССР *Закону аб умацаваньні сувязі школы з жыцьцём і аб далейшым разьвіцьці сыстэмы народнай адукацыі ў Беларускай ССР*³⁸.

Разам зь іншымі зьменамі, у сыстэме навучаньня ў Савецкім Саюзе зьмянялася ў законным парадку й пытаньне мовы навучаньня. Раней, як у Беларусі, гэтак і ў іншых савецкіх рэспубліках, законам было ўстаноўлена абавязковае навучаньне ва ўсіх школах дзьвюх моваў: нацыянальнае ды расейскае. *Закон аб умацаваньні сувязі школы з жыцьцём і аб далейшым разьвіцьці сыстэмы народнай адукацыі ў Беларускай ССР* пастанаўляў, што „вывучэньне расейскай мовы ў школах зь беларускай мовай навучаньня, а таксама вывучэньне беларускай мовы ў школах зь беларускай або іншай мовай навучаньня праводзіцца на жаданьне вучняў і іх бацькоў”³⁹.

„Навіны зь Беларусі” паведамляюць пра зьмяншэньне цікаvasьці да вывучэньня роднае мовы ў час, калі школы была захліснула эпідэмія вызваленьня ад заняткаў па беларускай мове⁴⁰. Настаўнік Б. Фрэйдкін піша, што многае залежыць ад настаўнікаў, якія могуць разбудзіць у вучняў любоў да роднае мовы, арганізуючы ў школе літаратурныя гурткі, паэтычныя вечарыны, выдаючы насыценныя газэты ды запрашаючы ў школы пісьменьнікаў. Прыкладам можа служыць ягоная ў Полацку сярэдняя школа, дзе перастала існаваць праблема з вызваленьнем вучняў ад заняткаў па беларускай мове й літаратуры.

Настаўнік павінен любіць той прадмет, які выкладае. „Навіны зь Беларусі” цытуюць фрагмэнт працы студэнткі беларусістыкі ў Беларускай Дзяржаўнай Унівэрсытэце.

„Я хачу быць філёлягам таму, што вельмі люблю сваю родную мову, свой народ і сваю краіну. Калі я скончу ўнівэрсытэт, я буду працаваць настаўніцай. Усе свае веды я буду аддаваць сваім вучням. Я буду прывіваць ім сваю любоў да беларускай мовы. І яшчэ

³⁸ М. Кручкоўскі, *Школьная рэформа й беларуская мова*, у: „Бацькаўшчына”, № 19 (455), Мюнхэн, 10 траўня 1959, с. 3.

³⁹ Тамсама.

⁴⁰ *Супраць „эпідэміі вызваленьня”*, у: „Навіны зь Беларусі”, № 10 (33), Нью-Ёрк, 31 траўня 1965, с. 1-2; спасылка на: Б. Фрэйдкін, „Літаратура і Мастацтва”, Мінск, 18 траўня 1965.

ў мяне самая вялікая мара – гэта каб мае вучні сталі абавязкова філэлягамі і каб любілі сваю родную мову так, як яе люблю я...⁴¹

Тым часам рэчаіснасьць іншая. Роднай мовы ня ведаюць нават студэнты, якія заканчваюць журналістыку ў БДУ, а здавалася б, што навучэнцы ўнівэрсытэту, які носіць назву Беларускага Дзяржаўнага, павінны ведаць беларускую мову ня горш за расейскую⁴².

Да прыняцця *Закона аб умацаваньні сувязі школы з жыцьцём і аб далейшым разьвіцьці сыстэмы народнай адукацыі ў Беларускай ССР* усе школы ў БССР былі афіцыйна абавязаныя выкладаць беларускую мову, прынамсі як прадмет, але на практыцы было значна горш. М. Кручкоўскі спаслаўся на публікацыі ў „Літаратуры і Мастацтве”⁴³, у якіх крытыкуецца спосаб навучаньня роднае мовы ва ўсіх навучальных установах Беларусі. Беларускія настаўнікі, студэнты й журналісты аднадушна сьцьвердзілі, што ў намінальна беларускіх сярэдніх і вышэйшых установах БССР выкладаньне ўсіх прадметаў вялося амаль выключна ў расейскай мове. Настаўнікі пачатковых школаў скардзіліся, што, канчаючы вучэльні, якія мелі быць „кузняй нацыянальнай інтэлігенцыі”, яны ня толькі не паглыблялі сваіх ведаў у галіне беларускай мовы й літаратуры, але гублялі й ранейшыя веды. Гэта прычынялася да таго, што яны не маглі пазьней велькі дыдактычнага працэсу ў беларускай мове.

Факт, што ў сярэдніх палітэжнічных школах і ў вышэйшых навучальных установах мовай навучаньня зьяўляецца не беларуская мова, але расейская, заўважае таксама П. Залужны⁴⁴. На яго думку, гэта, з аднаго боку, выклікана практычным чыннікам – вучні й бацькі выбіраюць школы з расейскай моваю навучаньня, каб у будучыні не давучвацца расейскае мовы, якая авалодала ўсімі галінамі жыцьця. З другога боку, толькі фармальна існуе свабода нацыянальнага жыцьця, а функцыю дзяржаўнае мовы цалкам пераняла мова расейская. Таксама не сакрэт, што гэтая мова прапагуецца й насаджваецца ўсякімі магчымымі спосабамі.

„Гэта ня можа ня ўзьдзеінічаць на паводзіны, псыхіку й прытарнаваньне савецкага грамадзтва да тае ці іншае нацыяналь-

⁴¹ *Чаму на філалёгію?*, у: „Навіны зь Беларусі”, № 16 (39), Нью-Ёрк, 31 жніўня 1965, с. 2; спасылка на: А. Карэлін, „Чырвоная змена”, Мінск, 15 жніўня 1965.

⁴² *Журналізм на БДУ*, у: „Навіны зь Беларусі”, № 2 (49), Нью-Ёрк, 31 студзеня 1966, с. 2-3; спасылка на: А. Градзюшка, А. Юдчыц, „Літаратура і Мастацтва”, Мінск, 28 сьнежня 1965.

⁴³ „Літаратура і Мастацтва”, Мінск, 14 сьнежня 1957; 8 студзеня 1958.

⁴⁴ П. Залужны, *Да русыфікатарскай палітыкі Масквы*, у: „Бацькаўшчына”, № 18 (454), Мюнхэн, 3 траўня 1959, с. 1-2.

насьці. Ня трэба таксама забывацца на тых варункі, у якіх жылі Беларусы на працягу шматлікіх стагодзьдзяў: перш польшчына, пасья расейшчына й прысутнае ім нацыянальнае прыгнечаньне, якое йснуе й да сёньняшняга дня. У такіх абставінах даволі цяжка вырабляецца нацыянальная сьведамасьць народу, але затое даволі лёгка ўпіваецца ў гэтым народзе комплекс ніжэйшасьці й так званая «гонка» за «вышэйшай» культурай⁴⁵.

Узяўшы ўсё гэта пад увагу, П. Залужны канстатуе, што такія адносіны да выхаваньня народу ня толькі ўзаконьваюць стан русыфікацыі ў краіне, але й паглыбляюць яго. А зусім недапушчальнае тое, што ў школах на тэрыторыі Беларусі ўвогуле можа не вывучацца беларуская мова, ці што аб гэтым вырашаюць бацькі. У дзяржаўных школах зь іншай мовай навучаньня, чым мова народу, усюды ў абавязковым парадку вывучаецца дзяржаўная мова. Гэта і лягічна, і законна.

У. Немановіч у артыкуле пад назовам *Яшчэ адзін аспект русыфікацыі*⁴⁶ зьвяртае ўвагу на публікацыю Галайшы *За культуру роднай мовы*, у якой заўважаецца, што ва ўмовах бальшавіцкай дыктатуры мець права выбіраць мову навучаньня – гэта адно, а карыстацца на практыцы гэтым правам – гэта другое. Пасьля атрыманьня вышэйшае адукацыі ў расейскай мове, цяжка потым у прафэсійнай працы – настаўніцкай ці журналісцкай – перайсьці на беларускую мову. І таму, нягледзячы на права выбіраць мову навучаньня, беларуская моладзь ня можа фактычна скарыстацца гэтым правам, бо выкладчыкі, скончыўшы ў БССР вышэйшыя навучальныя ўстановы, ня могуць выкладаць па-беларуску!⁴⁷

„Бацькаўшчына” спасылаецца на выказваньне В. Чамярыцкага, які адзначыў, што беларуская мова зойме належнае ёй месца толькі тады, калі жывую мову можна будзе пачуць з вуснаў выкладчыка й прадаўца, сакратаркі ды інжынера, дырэктара заводу й міністра, калі можна будзе знайсці яе ў заявах і ў пратаколах судовых працэсаў ды на старонках навуковых прац. Кожная нацыя можа разьвіваць сваю духоўную й матэрыяльную культуру толькі на сваёй роднай мове. Ня ведаючы й не шануючы яе, нельга ведаць і любіць па-сапраўднаму іншыя мовы⁴⁸.

⁴⁵ Тамсама, с. 2.

⁴⁶ Ул. Немановіч (псеўданім Вадзіма Сурко), *Яшчэ адзін аспект русыфікацыі*, у: „Бацькаўшчына”, № 33 (469), Мюнхэн, 6 верасьня 1959, с. 1; спасылка на: „Літаратура і Мастацтва”, Мінск, 19 жніўня 1959.

⁴⁷ Тамсама, с. 2.

⁴⁸ *Яшчэ аб зьдзеках зь беларускае мовы*, у: „Бацькаўшчына”, № 5 (391), Мюнхэн, 2 лютага 1958, с. 2.

Таксама газета „Беларус” у публікацыі *Няма ніводнай беларускай школы*⁴⁹ паведамляе, што працэс выціскання беларускай мовы з навучання, які пачаўся яшчэ ў сталінскі перыяд, моцна прысьпешыла хрушчоўская школьная рэформа 1958 году, калі навучаньне беларускай мовы ў расейскіх школах сталася неабавязковым, а пакідалася на волю саміх вучняў ды іхных бацькоў. У сваю чаргу замена беларускае мовы расейскай у навучаньні ў тых школах, што намінальна называліся беларускімі, адбывалася без ніякае афіцыйнае пастановы згары, а ў моц жыцьцёвых абставінаў – пераходу ўсяго публічнага жыцця ў БССР зь беларускае мовы на расейскую. „Беларус” паклікаецца на выданую ў 1968 годзе ў Канадзе кнігу Джона Каляскі *Education in Soviet Ukraine*, у якой сьцьвярджаецца наступнае:

„Згодна паведамленьняў Беларусаў, якія наведвалі Кіеў, калі я там жыў, русыфікацыя ў Беларусі дасягнула такой ступені, што няма ніводнай школы ў сталічным Менску зь беларускай мовай навучаньня”⁵⁰.

Такі стан пацвярджалі таксама афіцыйныя савецкія публікацыі. Фёдар П. Філін, дырэктар Інстытуту Расейскае Мовы АН СССР, напісаў у 1979 годзе:

„Цяпер усе школы Менску вядуць заняткі ў расейскай мове – гэткае жаданьне жыхарства”⁵¹.

Газэта „Беларус” зьвяртае ўвагу на тое, што публічнага абмяроўваньня пытання, на якой мове весці навучаньне ў школах Беларусі, ніколі не было. Арсень Загорны піша, што русыфікацыя праводзіцца пры дапамозе дырэктываў.

„Дэбеларусізацыя менскіх школаў, як і шмат якіх іншых школаў па гарадох Беларусі, праводзіцца, гэткім парадкам, наўсуперак заяваў беларускага жыхарства пра сваю родную мову ў часе перапісу жыхарства [маецца на ўвазе перапіс 1970 году – Н.Б.]. Цікава было-б даведацца ў ЦК кампартыі Беларусі, нашто ў перапісной анкеце ставіцца рубрыка пра родную мову, калі адказы на гэтую рубрыку не бяруцца на ўвагу ў школьнай палітыцы ўраду?”⁵²

⁴⁹ *Няма ніводнай беларускай школы*, у: „Беларус”, № 270, Нью-Ёрк, кастрычнік 1979, с. 2.

⁵⁰ Тамсама.

⁵¹ Тамсама; спасылка на: „Вестник Академии Наук СССР”, № 5, Москва 1979.

⁵² Арсень Загорны (псэўданім Янкі Запрудніка), *Жаданьне жыхароў Менску што да свае мовы*, у: „Беларус”, № 278, Нью-Ёрк, чэрвень 1980, с. 4-5.

Станіслаў Станкевіч зьвяртае ўвагу на апублікаваны на пачатку красавіка 1973 году праект новага школьнага закону *Асновы заканадаўства Саюзу ССР і саюзных рэспублік аб народнай асьвеце*, у якім навучэнцам агульнаадукацыйнай школы давалася магчымасьць вучыцца на роднай мове. Права выбару мовы навучаньня пакідалася вучням ды іхным бацькам. С. Станкевіч спадзяецца, што, нягледзячы на замацаваньне ў новым праекце закону неабавязковасьці вывучэньня беларускае мовы, бацькі й настаўнікі знойдуць магчымасьць, каб прынамсі ў некаторых школах навучаньне беларускае мовы сталася абавязковым на практыцы⁵³.

У сваю чаргу ў тых школах, у якіх яшчэ вывучалася беларуская мова, заўважаўся востры недахоп падручнікаў і арыгінальных твораў беларускіх аўтараў – паведамляе Станіслаў Станкевіч⁵⁴. Некаторыя настаўнікі абураліся, што на занятках па беларускай літаратуры даводзілася ім карыстацца творамі ў перакладах на расейскую мову. „Беларус” піша:

„Ніводзін школьны прадмет так не пакрыўджаны колькасьцю лекцыяў, як беларуская літаратура. Тое, што, здавалася-б, па самой лёгкіцы рэчаў павінна-б было вылучацца ў сетцы навучальных гадзін на першы плян, стаіць у ёй чамусьці на самым апошнім”⁵⁵.

У ацэнцы Кастуся Акулы, у дрэнным навучаньні роднае мовы, а нават у знеахвочваньні да беларушчыны, немалая віна саміх настаўнікаў.

„У некаторых запас «чыстых» літаратурных слоў ня перавышае сотні. Рэшта – моўны вінігрэт. Ці не такой, з дазволу сказаць, «мова» і зьяўляецца ў значнай меры грунтам для «нігілізму» выпускнікоў?»⁵⁶

С. Станкевіч зьвяртае ўвагу чытачоў таксама на факт адсутнасьці экзаменаў па беларускай мове й літаратуры падчас паступленьня ў тэхнікумы й ВНУ.

⁵³ Ст. Станкевіч, *Мова школьнага навучаньня ў БССР*, у: „Беларус”, № 194, Нью-Ёрк, чэрвень 1973, с. 2.

⁵⁴ Ст. Станкевіч, *Русыфікацыя ў галіне школьніцтва*, у: „Беларус”, № 251, Нью-Ёрк, сакавік 1978, с. 7.

⁵⁵ К. Акула (псэўданім Аляксандра Качана), *Удушлівае мора расейшчыны*, у: „Беларус”, №№ 104-105, Нью-Ёрк, лістапад – сьнежань 1965, с. 2.

⁵⁶ Тамсама.

„Гэта лішні раз пацвярджае бясспрэчны факт дыскрымінацыі беларускай мовы й літаратуры пры ўпрывілеяваным палажэнні расейскай мовы й літаратуры ў школьніцтве Беларусі”⁵⁷.

Вымоўна паказаная трагічная сытуацыя беларускага школьніцтва ў 1980-х гадох у *Лісьце да Гарбачова*⁵⁸.

„Палажэнне зь беларускімі школамі ў селавой мясцовасці выразна пагоршала. Цяпер яны часта беларускія адно намінальна, паколькі бальшыня дысцыплінаў, асабліва ў старэйшых класах, выкладаецца парасейску. Сотні селавых школаў ужо афіцыйна пераведзеныя ў расейскую мову наўчання. Катастрафічна змяняшаецца лік вучняў, што наўчаюцца ў беларускіх школах. Гэтак, у 1983 г., у першую класу зь беларускай моваю наўчання прыйшло, мяркуючы паводля тыража беларускага «Буквара», 44 тыс. навучэнцаў, а ў 1986 г. – 34 тыс., што становіць толькі 25% ад агульнага ліку першаклясьнікаў-сямігодак, г. зн. у сёлетнім годзе толькі чвэрць усіх першаклясьнікаў рэспублікі пайшлі ў школу зь беларускімі букварамі.

Да таго-ж у наўчанні беларускай моваю ў сыстэме народнае асьветы няма ніякае пераемнасьці. У зусім запушчаным, мізэрным стане знаходзіцца дашкольнае ўзгадаваньне ў роднай мове. Няма беларускамоўных ВНУ, тэхнікумаў, вучылішчаў. Вось ужо колькі дзесяткаў гадоў як пэдагагічныя інстытуты рэспублікі не займаюцца рыхтаваньнем настаўніцкіх кадраў для школаў зь беларускай мовай наўчання”⁵⁹.

„Беларус” зьвяртае ўвагу на тое, што нават у школах зь беларускай мовай наўчання на заняткі па беларускай мове й літаратуры прызначаецца значна менш гадзін, чым на заняткі па расейскай мове. Апрача гэтага, заробак настаўнікаў роднай мовы меншы, чым заробак настаўнікаў расейскай мовы. Гэты стан рэчаў „Беларус” тлумачыць русыфікатарскай палітыкай.

„Русыфікатарам усе мэтады добрыя: і фальсыфікацыя гісторыі, і адміністрацыйны прымус, і грошы...”⁶⁰

⁵⁷ Ст. Станкевіч, *Русыфікацыя ў галіне школьніцтва*, у: „Беларус”, № 251, Нью-Ёрк, сакавік 1978, с. 7.

⁵⁸ *Ліст да Гарбачова*, у: „Беларус”, № 335, Нью-Ёрк, травень 1987, с. 1, 8.

⁵⁹ Тамсама.

⁶⁰ „Роўнасьць” моваў у БССР, у: „Беларус”, № 353, Нью-Ёрк, лістапад 1988, с. 8.

„Беларус” цытуе выказваньне першага сакратара ўправы Саюзу Письменьнікаў Беларусі Ніла Гілевіча, які на ўсесаюзным пісьменьніцкім пленуме ў Маскве ў 1987 годзе сказаў:

„Месяц таму ў Саюзе Письменьнікаў БССР падводзілі вынікі ‘Кнігавага тыдня’, і блізу ўсе госьці, якія выступалі, выказваліся пра адно адкрыцьцё, якое іх даволі засмуціла. Яны даведаліся, што ні ў сталіцы Беларусі Менску, ні ў адным з абласных цэнтраў, ні ў горадзе й нават у гарадзкім пасёлку рэспублікі практычна няма ні аднае беларускае школы. Ёсьць ангельскія, французскія, гішпанскія – а беларускіх няма”⁶¹.

Дзеля ратаваньня ня толькі беларускае мовы, але й беларускага народу ад духовага выміраньня, аўтары *Ліста да Гарбачова* прапанавалі:

„а) узяцца за ўвод беларускае мовы ў якасьці рабочае ў партыйныя, дзяржаўныя (перш за ўсё гэта датычыць да міністэрстваў асьветы, культуры, вышэйшае адукацыі, сувязі, дзяржаўных камітэтаў да справаў выдавецтваў, паліграфіі й кніжнага гандлю, кінэматаграфіі, тэлебачаньня й радыёвяшчаньня, Акадэміі навукаў) і савецкія органы ды ўстановы рэспублікі;

б) увесці абавязковы выпускны экзамен зь беларускае мовы й літаратуры (укладаньне) ў сярэдняй школе і зь беларускае мовы (дыктант) у васьмігадовай (няпоўнай сярэдняй) школе, незалежна ад таго, у якой мове вядзецца наўчаньне ў гэтых школах;

в) увесці абавязковы для ўсіх абітурыентаў (апрача прыбылых з-за межаў БССР і СССР) уступны экзамен зь беларускае мовы і літаратуры (укладаньне) ува ўсіх вышэйшых навучальных установах і зь беларускае мовы (дыктант) у сярэдніх спецыяльных наўчальных установах (тэхнікумы) рэспублікі”⁶².

За пашырэнне беларускае мовы ў розных галінах жыцця ды абавязковае вывучаньне яе ня толькі ў школах, але і ў дашкольных установах выказаўся таксама Пленум Саюзу Письменьнікаў Беларусі, што адбыўся 4 чэрвеня 1987 году⁶³.

Беларусам у эміграцыі вельмі дзіўным падаецца факт, што асноўная большасьць насельніцтва ў сваёй краіне (80% ад агульнай колькасьці жыхарства) мусіць прасіць урад рэспублікі ўвесьці выкладаньне прадметаў на беларускай мове. „Беларус” адклікаецца да канадзкага прыкладу. У Канадзе жыхарам Квэбэку, якія складаюць 25%

⁶¹ *Ліст да Гарбачова*, у: „Беларус”, № 335, Нью-Ёрк, травень 1987, с. 1.

⁶² Тамсама, с. 8.

⁶³ *Беларусізацыя: праграма мінімум*, у: „Беларус”, № 341, Нью-Ёрк, лістапад 1987, с. 1.

ад усяго жыхарства, удалося дабіцца сапраўднага французска-ангельскага двухмоўя ў цэлай Канадзе⁶⁴.

У 1987 годзе ў Менску ўпершыню, дзякуючы настойлівасьці бацькоў, удалося адчыніць тры беларускія клясы. Гэта сустрэлася зь вялікім супрацівам з боку Міністэрства Асьветы БССР і школьнай адміністрацыі.

„Беларускія заявы клаліся ў шуфляду, а сярод бацькоў пашыраліся чуткі, што ў беларускія клясы прыймаюць недаразьвітых дзяцей, у выніку чаго з 20-30 заяваў заставалася 2-3”⁶⁵.

Газэта „Беларус” піша, што такія недарэчныя зьявы ў беларускай школьнай сыстэме, як „вызваленьне” дзяцей ад навучаньня роднае мовы, унесла ў навучальны працэс нямала шкоды й блытаніны, якія адмоўна адбіліся на маральным клімаце й дысцыпліне школы. Як ні дзіўна, але, аказваецца, што найчасей вызваленьня ад заняткаў па роднай мове дамагаліся прадстаўнікі інтэлігенцыі й служачыя. Пераважная большасьць вывучаючых беларускую мову – гэта дзеці рабочых⁶⁶.

З дасьледаваньняў Уладзіміра Навіцкага вынікае, што ў Беларусі, у выніку ажыццяўленьня палітыкі зьліцця культур і моваў, якая праводзілася цягам усіх гадоў савецкай улады, да сярэдзіны 1980-х гадоў на беларускай мове працавалі толькі 23,1% школаў і 19,3% дашкольных устаноў⁶⁷.

5.2.4. Беларусізацыя школьнай сыстэмы ў 1990-х гадох

На пачатку 1990-х гадоў, пасля абвяшчэньня дзяржаўнай незалежнасьці Беларусі, пачаўся быў чарговы пэрыяд беларусізацыі, таксама і ў школьнай сыстэме, які працягнуўся аднак усяго некалькі гадоў – да моўнага рэфэрэндуму 14 траўня 1995 году. Газэта „Беларус”, параўноўваючы колькасьць школаў зь беларускай і расейскай мовамі навучаньня ў 1989/1990 і 1990/1991 навучальных гадох, адзначае, што беларусізацыя школьніцтва йдзе „чарапашым крокам”⁶⁸.

⁶⁴ *Беларушчына й перабудова*, тамсама.

⁶⁵ *Змаганьне за сваю школу ў Менску*, тамсама, с. 3.

⁶⁶ *Беларуская мова ў ВКЛ і ў БССР*, у: „Беларус”, № 332, Нью-Ёрк, сьнежань 1986, с. 3.

⁶⁷ Уладзімір Навіцкі, *Сучасная моўная палітыка на Беларусі*, у: *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, Białyostok 2000, с. 57.

⁶⁸ *Беларусізацыя школьніцтва: чарапашы крок*, у: „Беларус”, № 380, Нью-Ёрк, травень – чэрвень 1991, с. 11.

У іншым сьвятле перавод навучаньня на беларускую мову прадстаўляе Вінцук Вячорка.

„Скасаваньне палітычных забаронаў і аслабленьне юрыдычных абмежаваньняў на навучаньне па-беларуску прывялі да надзвычайнай дынамікі росту беларускамоўных клясаў і школаў. Калі ў 1987-88 навучальным годзе ў гарадох Беларусі было дзевяць беларускамоўных клясаў, дык цяпер з 200 толькі менскіх школаў 34 лічацца беларускамоўнымі й мяркуецца перавод на бел. мову яшчэ 24 агульнаадукацыйных школаў. У 1991-92 навучальным годзе 69815 першаклясьнікаў (43,7%) навучаліся па беларускамоўнай праграме. 33,4% дашкольнікаў наведвалі беларускамоўныя ўстановы. Школьнікаў сярэдніх клясаў з расейскаю мовай выкладаньня ў 3,5 раза больш, чым школьнікаў беларускамоўных сярэдніх клясаў. Прычым, па-ранейшаму беларускамоўнымі найперш лічацца вясковыя школы”⁶⁹.

Пры гэтым В. Вячорка заўважае, што шматлікія прадметы (сусьветная гісторыя, сусьветная літаратура, замежныя мовы) выкладаюцца па-расейску з-за адсутнасьці беларускамоўных кадраў і падручнікаў.

Таксама павялічылася колькасць беларускіх групаў у дзіцячых садзіках. У 1990 годзе было іх 367, а ў 1991 – 490. Анатоль Гурыновіч піша, што з 1 лістапада 1990 году была ўведзеная 15-працэнтны дадатак да асноўнае стаўкі ўсім педагогам, якія выкладалі беларускую мову й літаратуру, альбо іншыя прадметы вялі па-беларуску⁷⁰.

Уладзімір Навіцкі паведамляе, што ў 1993/94 навучальным годзе на роднай мове вучылася 80% першаклясьнікаў. Таксама ў ВНУ некаторыя гуманітарныя дысцыпліны выкладаліся на беларускай мове. Беларускае мовы пачала абавязваць таксама на ўступных экзаменах⁷¹.

⁶⁹ *Стан беларускага школьніцтва*, у: „Беларус”, № 394, Нью-Ёрк, кастрычнік 1992, с. 2.

⁷⁰ Анатоль Гурыновіч, *Стан адукацыі на Беларусі*, у: „Беларус”, № 383, Нью-Ёрк, кастрычнік 1991, с. 3, 8.

⁷¹ Уладзімір Навіцкі, *Сучасная моўная палітыка на Беларусі*, у: *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, Białystok 2000, с. 57.

5.2.5. Чарговы русыфікацыйны этап у беларускім школьніцтве пасля моўнага рэфэрэндуму 1995 году

Сытуацыя рэзка змянілася ў адмоўны бок пасля моўнага рэфэрэндуму ў 1995 годзе, згодна зь якім, другой дзяржаўнай мовай у Беларусі стала расейская мова. Тады пачаўся працэс закрываньня беларускіх клясаў. З пратэстам супраць такой практыкі выступіў Беларускі Хэльсінскі Камітэт. Беларускія праваабаронцы заўважаюць, што парушэньне права бацькоў і дзяцей на свабодны выбар мовы навучаньня набыло ўсеагульны размах. У выніку гэтага колькасць дзяцей, якія вучыліся на беларускай мове, толькі за адзін 1995/1996 год скарацілася на 2/3. Школьныя адміністрацыі спасылаюцца на загад, які не дазваляе захоўваць альбо адчыняць новыя беларускамоўныя клясы, калі ў іх набіраецца менш за 25 вучняў. Газэта „Беларус” піша:

„Натуральна, што такі загад лукашэнкаўскіх чыноўнікаў супярэчыць праву на свабодны выбар навучаньня, які замацаваны ў Канстытуцыі, а таксама Законах аб мове й адукацыі”⁷².

Прыведзеныя прыклады пра сытуацыю школьніцтва ў Беларусі ў розныя пэрыяды – русыфікацыі й спробаў беларусізацыі школьнай сыстэмы – выразна сьведчаць пра тое, што беларуская эміграцыя вельмі ўважліва сачыла за дзейнасьцю ў гэтай галіне на Бацькаўшчыне, разумеючы, што без нацыянальнай школы ня можа быць нацыянальнага адраджэньня.

Беларускія газэты ў эміграцыі знаёмілі сваіх чытачоў з публікацыямі ў беларускай савецкай прэсе, выконваючы гэтым самым ролю лучніка паміж беларусамі на Радзіме, якія змагаліся за беларусізацыю адукацыйнага працэсу, і беларусамі ў эміграцыі, якія праяўлялі вялікі клопат пра захаваньне беларускае мовы ў як найчысьцейшым варыянце.

Сёньня з сумам можам канстатаваць, што, нягледзячы на такі вялікі высілак, ня толькі не назіраем зьменаў у лепшым напрамку, але, наадварот, русыфікацыйны працэс яшчэ паглыбіўся.

⁷² Супраць моўнай дыскрымінацыі, у: „Беларус”, № 437, Нью-Ёрк, жнівень 1996, с. 4.